

טבי עבדו של רבן גמליאל

- א. זהותו של טבי
1. מקור השם טבי
 2. זהות אדונו של טבי - רבן גמליאל
 3. טבי - כינוי לכלל עבדי בית הנשיא או לעבד מסוים של רבן גמליאל?
 4. השמות טבי וטביתא היו כינויים לעבדים ספציפיים ששירתו בביתו של רבן גמליאל דיבנה
- ב. טיב הקשרים בין רבן גמליאל לטבי עבדו
1. קבלת תנחומים בעקבות מותו של טבי
 2. ניסיון לשחרר את טבי באמצעות הטלת מום
- ג. מעלותיו וחכמתו של טבי
1. הנחת תפילין
 2. ישיבה בסוכה
 3. מצוות תלמוד תורה
- ד. רבן גמליאל חרג מן ההלכה המקובלת ביחס לטבי עבדו
סיכום

טבי היה עבדו הכנעני של רבן גמליאל. מערכת היחסים המיוחדת בין רבן גמליאל לבין עבדו מתוארת במספר מקורות במשנה, בתוספתא, במדרש ובתלמודים.¹ טבי מוזכר במקורות כעבד מסור לרבן גמליאל, שהולך לפני רבו בדרך ומבצע את שליחויותיו. במקביל מתואר רבו, רבן גמליאל, כמי שמרעיף על עבדו שבחים בדבר חכמתו ו"כשרותו", וכמי שנוקט בפעולות חריגות לטובתו. להלן נסקור את המקורות, וננסה לעמוד על דמותו הייחודית של טבי ועל טיבה של מערכת יחסים חריגה זו בסיפורי התלמוד.

א. זהותו של טבי

1. מקור השם טבי

את השם "טבי" אנו מוצאים מספר פעמים בתלמוד, כשם עבדו של רבן גמליאל וכשם של אמוראים שונים.² גם שם שפחתו של רבן גמליאל הוא "טביתא".³

יש סוברים שמקור המילה "טבי" הינו צבי. אליעזר בן יהודה ואברהם אבן שושן במילוניהם כתבו כי צבי מכונה טבי בערבית וטביא בארמית.⁴ חנוך ילון הדגיש כי השם טבי נהגה באופנים

¹ המקורות בהם מוזכר טבי: משנה ברכות ב, ז; פסחים ז, ב; סוכה ב, א; תוספתא פסחים (ליברמן) ב, טו ובבא בתרא (ליברמן) יא, יג; ויקרא רבה פרשה לג, א ופרשה לז, ג; מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא פרשה יז; ירושלמי עירובין י, א; סוכה ב, א; מגילה ד, ג; כתובות ב, י ושם ג, י; גיטין א, ה; בבא בתרא ח, ח; שבועות ה, ו; נדה א, ד; פסחים עה ע"א; יומא פז ע"א; סוכה כא ע"ב; בבא קמא עד ע"ב; מסכת שמחות (היגר) פרק א, הלכות י, יא; ילקוט שמעוני תהילים רמז תריז; מדרש משלי פרשה ט.

² כך למשל נקראו: ר' טבי – אמורא ארץ ישראלי (ירושלמי שקלים א, א); רבי טבי בר קיסנא (בבלי ערובין קד ע"ב); וטבי בריה דמרי טבי (בבלי ראש השנה כב ע"א).

³ על שפחתו של רבן גמליאל טביתא מסופר: "שהיתה מכתפת יינות לנסכים והיתה בודקת כל על חבית וחבית אם לא נטמאה" (ירושלמי נדה ב, א. ראה גם ויקרא רבה יט, ד).

שונים: טְבִי, טְבִי, וְטְבִי במשקל צבִי.⁵ את השם בניקוד "טְבִי" אנו מוצאים בכתבי היד קאופמן ופרמה על המשנה במספר מקומות.⁶ ייתכן כי טבי העבד זכה לשם זה בשל היותו "קל כצבי" וכמי שתפקידו בין היתר היה למלא את רצון אדונו בשליחויות שונות ולפעול בזריזות.⁷ לעומת זאת, יש הסוברים שמקור השמות "טבי" ו"טביתא" הוא מלשון המילה "טוב".⁸ ייתכן שטבי זכה לכינוי זה משום שהיה טוב בעיני אדונו, ובשל תכונותיו ומעשיו הטובים.

2. זהות אדונו של טבי - רבן גמליאל

מכלל המקורות בהם מוזכר טבי נראה שאדונו הוא רבן גמליאל דיבנה, נכדו של רבן גמליאל הזקן.⁹ בחלק מהסיפורים אודותיו מוזכרים חכמים בני דורו של רבן גמליאל דיבנה כגון: ר' אלעזר בן עזריה,¹⁰ ר' יהושע¹¹ ור' אלעאי.¹² כך גם סבורים פרשנים וחוקרים רבים.¹³ אמנם, יש מקור אחד בו מוזכר טבי, לכאורה בתקופה אחרת:

אין צולין את הפסח לא על השפוד ולא על האסכלא.

אמר רבי צדוק: מעשה ברבן גמליאל שאמר לטבי עבדו, צא וצלה לנו את הפסח על האסכלא.

(משנה פסחים ז, ב).

על פניה, משנה זו עוסקת בתקופה בה בית המקדש היה קיים והקריבו את קורבן הפסח. אם אכן כך הדבר, הרי שמדובר במשנה זו ברבן גמליאל הזקן, סבו של רבן גמליאל דיבנה, אשר חי בתקופה בה עמד בית המקדש על תילו. אם כן, מיהו טבי המוזכר במשנה? פרשנים שונים הציעו מספר דרכים ליישב את הסתירה:

היו שפירשו שאמנם מדובר כאן בהקרבת קורבן הפסח, אך בכל זאת מדובר ברבן גמליאל דיבנה.¹⁴ וזאת מהנימוקים הבאים:

⁴ אליעזר בן יהודה, **מילון הלשון העברית הישנה והחדשה**, יא, ירושלים 1950, עמ' 5357; אברהם אבן שושן, **המילון החדש**, ירושלים 1993, עמ' 1119.

⁵ חנוך ילון, **פרקי לשון**, ירושלים 1971, עמ' 148.

⁶ משנה ברכות ב, ז; פסחים ז, ב; ונוסח כ"י קאופמן משנה סוכה ב, א.

⁷ חנוך קאהוט, **ערוך השלם** אות ט-מ, בערך "טבי" (עמ' 7), ציין שכל עבדי רבן גמליאל נקראו בתואר כבוד טבי וטביתא "ואולי שם הכבוד זה נבנה מהשם טביא פירושו צבי, על שם 'הוי רץ כצבי' (אבות ה, כ), ולנקבה טביתא... צביה". נראה כי כך גם סבר שאול ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, בבא בתרא יא, יג, עמ' 462.

⁸ ראה בפירושים מתנות כהונה ועץ יוסף על בראשית רבה פרשה יט אות ד.

⁹ ההנחה במאמר זה היא על פי דברי התוס' בנידה ו ע"ב ד"ה בשפחתו, לפיו בכל מקום שבו כתוב רבן גמליאל סתם, ולא רבן גמליאל הזקן או רבן גמליאל ברבי, הכוונה היא לרבן גמליאל דיבנה שחי אחר החורבן. לכלל זה יש חריגים רבים, וביישובם עסק בהרחבה הרב צבי הירש חיות בחידושו לנידה שם **ובכתבי מהר"ץ חיות**, חלק ב עמ' תתנא, ותתנה-תתנח. גם הרב שמואל שטארשון, הרש"ש, בחידושו לנידה שם ולסנהדרין יא ע"ב ד"ה מעשה, עסק בכך, וכן גם הרב יעקב עטלינגר, **ערוך לנר**, סנהדרין שם. ראו גם בעבודה זרה יג ע"א תוד"ה אין, וברש"ש ובחידושי ר' יעקב עמדין שם.

¹⁰ מדרש משלי, פרשה ט.

¹¹ בבלי, בבא קמא עד ע"ב.

¹² ויקרא רבה פרשה לז, ג.

¹³ אהרון היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים**, ירושלים תשמ"ז, ערך "טבי", עמ' 521; יחיאל הלפרין, **סדר הדורות**, חלק ב', וארשה 1882, ערך "טבי", עמ' 159; הרב יעקב עמדין, **שו"ת שאילת יעביץ**, חלק א, סימן פט

1. לא מדובר בקורבן פסח ממש, אלא בגדי מקולס, וכפי שהורה רבן גמליאל עצמו: "עושין גדי מקולס בליל פסחים" (משנה ביצה פ"ב מ"ז).¹⁵ רש"י (ביצה כב ע"ב) הסביר שרבן גמליאל עשה כך זכר לקרבן הפסח, ולכן גם צלה את הקורבן על האסכלא שלא כדרך קורבן הפסח.¹⁶

2. גם לאחר החורבן המשיכו להקריב קורבנות בהר הבית, ולכל הפחות קורבן פסח, ולכן מדובר כאן ברבן גמליאל דיבנה אשר הקריב את קורבן הפסח לאחר החורבן.¹⁷

3. רבן גמליאל דיבנה חי בסוף תקופת הבית ולכן מדובר על הקרבת קורבן הפסח כשבת המקדש עמד על תילו.¹⁸

היו שפירשו שרבן גמליאל המוזכר במקור זה הוא רבן גמליאל הזקן.¹⁹ במידה ואכן מדובר בסבו של רבן גמליאל דיבנה, האם טבי העבד המוזכר במקור זה הינו אותו טבי, עבדו של רבן גמליאל דיבנה, המוזכר ביתר סיפורי התלמוד?

ניתן לטעון כי מדובר באותו עבד, אשר שימש בצעירותו את רבן גמליאל הזקן ובזקנותו את נכדו, רבן גמליאל דיבנה.²⁰ אנו יודעים שטבי העבד נפטר לפני רבן גמליאל דיבנה, הואיל והלה קיבל עליו תנחומים, וייתכן איפה שהיה זקן ממנו. אפשרות נוספת היא לטעון כי מדובר בשני עבדים שונים שענו לשם "טבי", כאשר הראשון, המופיע במשנה בפסחים, שירת את הסב, ואילו זה המוזכר ביתר המקורות שירת את הנכד.²¹

¹⁴ הרב שלמה בן צמח, הרשב"ץ, **מגן אבות** לפרקי אבות א, טז.
¹⁵ גדי מקולס הוא גדי הנצלה כשכרעיו ובני מעיו כרוכים ממעל לראשו, כדרך שהיו צולים את קרבן הפסח. לדעת רבן גמליאל עושין גדי מקולס בפסח גם בזמן הזה, וחכמים התנגדו לכך משום שנראה כאוכל קודשים בחוץ (ביצה כג ע"א).

¹⁶ הרב שמואל שטארשון, הרשב"ש, פסחים עד ע"א וביצה כג ע"א.
¹⁷ כך למשל אנו מוצאים עדות במשנה עדויות ה, ו מפי רבי יהושע: "שמעתי שמקריבין אף על פי שאין בית". לדברי המהר"ץ חיות הקריבו קרבנות לאחר החורבן, ולדבריו ממקור זה וממקורות אחרים יש ללמוד שרבן גמליאל הקריב קרבן פסח לאחר החורבן. ראו הרב צבי הירש חיות, **כל כתבי מהר"ץ חיות**, חלק א בדרכי הוראה סי' ב עמ' רסא-רסג, חלק ב בשו"ת סי' ב עמ' תריח-תריט, בקונטרס אחרון עבודת המקדש פרק ג עמ' תתן-תתנה, ובאמרי בינה סי' יז עמ' תתקסז-תתקסט. זוהי גם עמדת הרב יעקב עמדין, **שו"ת שאילת יעבץ**, חלק א, סימן פט.
¹⁸ אברהם זכות, **ספר יוחסין**, מאמר ראשון, אלף בית אות הגימל. לדבריו, ר' יהושע, שהיה מתלמידי ריב"ז ומאלו שהוציאוהו בארון לפני חורבן הבית (גיטין נו ע"א), היה בר פלוגתא של רבן גמליאל דיבנה, ולכן נראה שחי באותה התקופה כבוגר.

¹⁹ א"א אורבך, "הלכות עבדים כמקור להיסטוריה החברתית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד", **מעולמם של חכמים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 163.

²⁰ אפשרות זו מובאת על ידי הרב אשר וייס, "הקרבת קרבנות בזמן הזה", תשע"ד, באתר www.torahbase.org. נצפה לאחרונה בתאריך י"ד כסלו תשע"ו.

²¹ אפשרות זו מובאת אף היא על ידי הרב אשר וייס, לעיל הערה 20. כך סבור א"א אורבך, לעיל הערה 19. יש מקור נוסף ממנו ניתן להבין שטבי חי בתקופה אחרת: "אמר רבן שמעון בן גמליאל לטבי עבדיה... (ויקרא רבה, פרשה לג, א). במקור זה (שנדון בו בהמשך) מוזכר טבי כעבדו של רבן שמעון בן גמליאל. אולם בניגוד לנוסח הדפוס, בכל כתבי היד שבפנינו הנוסח הוא: "רבן גמליאל" ולא "רבן שמעון בן גמליאל". מכאן נראה שחל שיבוש בנוסח הדפוס, ולכן גם לפי מקור זה מדובר בטבי עבדו של רבן גמליאל דיבנה. כך גם סבורים פרשני המדרש שם: הרשב"ש והרב חנוך זונדל בפירושו עץ יוסף.

לאחר שביררנו את זהות אדונו של טבי – רבן גמליאל דיבנה – ניגש עתה לבחון האם "טבי" היה כינוי לכלל עבדי בית הנשיא או שהיה שמו או כינויו של עבד מסוים?

3. טבי - כינוי לכלל עבדי בית הנשיא או לעבד מסוים?

אנו מוצאים מספר גישות בקרב הפרשנים והחוקרים באשר לשאלה האם השם "טבי" היה שם של עבד מסוים או כינוי לו זכו עבדים נוספים בביתו של רבן גמליאל:

א. טבי וטביתא הם כינויים לעבד ולשפחה בבית רבן גמליאל או בקרב שושלת הנשיאים

בתקופת התנאים היה נהוג להשתמש בתואר "אבא פלוני" ו"אמא פלונית" כתואר של כבוד (בדומה לשימוש הנעשה כיום בכינויים: "מר פלוני" או "מרת פלונית"). כך למשל מצינו תנאים הנקראים אבא שאול,²² אבא בנימין,²³ אבא חלקיה,²⁴ אמורא הנקרא אבא אושעיא²⁵ אמא שלום (שהייתה אחותו של רבן גמליאל דיבנה),²⁶ ועוד. חכמים סייגו את השימוש בתארי כבוד אלה ואסרו את השימוש בהם לעבדים ושפחות:

תניא אידך: עבדים ושפחות אין קורין אותם אבא פלוני ואמא פלונית, ושל רבן גמליאל היו קורים אותם אבא פלוני ואמא פלונית. מעשה לסתור? משום דחשיבי (ברכות טז ע"ב).

כלומר, העבדים והשפחות של רבן גמליאל זכו שיקדימו לשמם את התואר "אבא" או "אמא" כדרך של כבוד.

בתלמוד הירושלמי נדה א, ד, הובאה ברייתא בה מוזכרים טבי העבד וטביתא השפחה

כמי שזכו שיקדימו לשמם את תואר הכבוד: "אבא" ו"אמא":

תני: העבדים והשפחות אין קורין אותן אבא פלוני ואימא פלונית. של בית רבן גמליאל היו קורין לעבדיהן ולשפחותיהן אבא טבי ואמה טביתה.

באופן דומה מובא במסכת שמחות, פרק א הלכה יא:

אין קורין לעבדים ולשפחות אבא פלוני ואימא פלונית, ושל בית רבן גמליאל היו קורין לטבי אבא, ואימא לטביתא.

על פי נוסח הברייתא המובאת בירושלמי, כל העבדים והשפחות של בית רבן גמליאל כונו "אבא טבי" ו"אמא טביתא", למרות האיסור להשתמש בכינויים אלו כלפי עבדים ושפחות. לפי הנוסח המובא במסכת שמחות רק טבי וטביתא זכו לתארים: "אבא" ו"אמא".

²² נזכר במשנה אבות ב, ח, ופירש הרשב"ץ שם: "ונקרא אבא שאול, דרך כבוד הוא... וכן לנשים החשובות קורין בשם אימא...".

²³ ברכות ה ע"ב-ו ע"א.

²⁴ תענית כג ע"א.

²⁵ ירושלמי בבא מציעא ב, ה.

²⁶ שבת קטז ע"א; נדרים כ ע"א; בבא מציעא נט ע"ב.

היו שסברו שהשמות טבי וטביתא הם שמות בהם כונו כל העבדים והשפחות של בית רבן גמליאל הזקן ושושלתו, ולא יוחסו דווקא לעבד או לשפחה מסוימים.²⁷ ייתכן גם שהבחירה במילים: "בית רבן גמליאל" (ולא: "רבן גמליאל" בלבד) בשני המקורות דלעיל מלמדת כי מדובר כאן על שושלת הנשיאים כולה.

דב בער רטנר שיער שהתואר טבי וטביתא לעבד ולשפחה בא מהכינוי DAUS שבו כינו היוונים את עבדיהם, או DAVUS שבו כינו הרומאים את עבדיהם.²⁸ חנוך קאהוט מביא את דעתו של ר"פ סמולנסקי, לפיה הסיבה לכך שכל עבדיו של רבן גמליאל נקראו בשם אחד, הייתה על מנת שהם לא יצטרכו לזכור את שמו של כל עבד, כפי שהיה נהוג אצל שרים באותה התקופה.²⁹ חיזוק לכך שמדובר בשם כללי שניתן לעבדי בית הנשיא ניתן לראות גם בשני סיפורים שהזכרנו לעיל, בהם מוזכר השם טבי בהקשר של נשיא אחר משושלת הנשיאים של בית הלל.³⁰ ניתן ללמוד גם מהמקורות הבאים כי טבי היה שם כללי לעבד (אם כי לא בהכרח עבד של בית הנשיא):

האומר עשו טבי עבדי בן חורין, והיו שם שני טבי, אין דורשין אותו לשון הדיוט לומר לזה היה אוהב ולזה לא היה אוהב, אלא שניהן יוצאין בני חורין ונוטלין משניהן דמי אחד.

(תוספתא בבא בתרא [ליברמן] יא, ג).

האומר טבי עבדי עשיתי בן חורין, עשיתיו בן חורין, עושה אני אותו בן חורין, הרי הוא בן חורין, הרי זה בן חורין - הרי זה זכה. ר' חייא בשם ר' יוחנן: ובלבד בשטר יעשה בן חורין. רבי אומר: זכה, וחכמים אומרים: לא זכה. (ירושלמי גיטין א, ה ובבא בתרא ח, ח).

בשני המקורות הללו נעשה שימוש בשם טבי שלא על מנת לתאר עבד מסוים. יתירה מזאת: על פי האמור בתוספתא, אם האדון אמר שיהפכו את טבי עבדו לבן חורין והיו שם שני עבדים בשם טבי, שני העבדים יוצאים לחופשי. מכאן ניתן להסיק לכאורה שהשם "טבי" היה נפוץ בקרב העבדים. אמנם במקורות מקבילים אחרים לא נזכר שמו של טבי כלל בהקשר זה, אלא "פלוגי עבדי".³¹

4. השמות טבי וטביתא היו כינויים לעבדים ספציפיים ששירתו בביתו של רבן גמליאל דיבנה

²⁷ כך סבורים: אהרון היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 522; אפרים אלימלך אורבך, "הלכות עבדים כמקור להיסטוריה החברתית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד", **מעולמם של חכמים**, ירושלים (תשמ"ח), עמ' 163.

²⁸ דב בר רטנר, **אהבת ציון וירושלים**, מגילה, עמ' 88.

²⁹ ראו חנוך קאהוט, **ערוך השלם**, אות ט-מ, ערך "טבי".

³⁰ רשב"ג בויקרא רבה, פרשה לג, א, ורבן גמליאל הזקן במשנה פסחים ז, ב לפי חלק מהדעות.

³¹ תוספתא בבא בתרא (ליברמן) ט, יד; גיטין מ ע"ב.

ניתן להסביר שבכל המקורות בהם נזכרו השמות "טבי" ו"טביתא" מדובר בעבד ושפחה מסוימים שהיו עבדיו של רבן גמליאל דיבנה. ייתכן ומדובר בשם הפרטי ממש אולם סביר יותר בעיני שהיו אלה כינויים לעבד ולשפחה המיוחדים או הבכירים שלו (שכן, קשה להסביר אחרת את הדמיון המקרי בין השמות "טבי" ל"טביתא"). אני סבורה כי עמדה זו מבוססת יותר ולהלן אנמק את דברי:

1. אם השם "טבי" אכן היה שם כולל לכל עבדיו של רבן גמליאל (או 'ביתו'), כיצד ניתן להסביר את האמירה של רבן גמליאל אודות עבדו בעת שקבל עליו תנחומים לאחר שנפטר: "אין טבי עבדי כשאר כל העבדים, כשר היה" (משנה ברכות ב, ז). אילו השם "טבי" היה כינוי לכלל עבדיו, כיצד זה מייחד רבן גמליאל את טבי מיתר העבדים? נראה כי כוונתו באמירה זו היא לייחד עבד אחד מיתר העבדים עליו קיבל תנחומים, ועבד זה מכונה בפיו "טבי" בניגוד לשאר עבדיו. גם באמירות נוספות של רבן גמליאל ביחס לעבדו טבי נראה כי כוונתו לעבד מסוים אותו העריך והוקיר כתלמיד חכם והוקיר: "ראיתם טבי עבדי, שהוא תלמיד חכם ויודע שעבדים פטורים מן הסוכה?" (משנה סוכה ב, א).

2. לגבי הטענה שהשמות "טבי" ו"טביתא" היו נפוצים בקרב שושלת הנשיאים, הרי שלא מצאנו שעבדי יתר הנשיאים לבית גמליאל נקראו בשם: "טבי" או "טביתא".³² כך למשל ישנם סיפורים רבים אודות שפחתו של רבי יהודה הנשיא, בנו של רשב"ג, אולם היא תמיד מוזכרת כ"אמתיה דרבי" או כ"אמתיה דבי רבי" ומעולם לא הוזכר שמה כ"טביתא".

3. התוספתא בבבא בתרא (ליברמן) יא, יג שהובאה לעיל דנה במקרה **תיאוריטי** בו לאדם יש עבדים בעלי אותו שם, כאשר השם שנבחר להמחשת הדוגמא היה "טבי". השימוש דווקא בשם זה נעשה בשל העובדה שטבי היה עבדו של רבן גמליאל הנשיא וככל הנראה היה ידוע בקרב חכמים בשל חכמתו ו"כשרותו" המתוארים במספר מקורות שיידונו בהמשך, ומכיון שלא היו עוד הרבה עבדים פרט אליו שמוזכרים במקורות חז"ל בשם. זאת בדומה לאמור בירושלמי בבא בתרא ח, ח שהובא לעיל, שאף בו נעשה שימוש בשם "טבי" כדוגמא לשם של עבד. לכן, אין לראות בתוספתא הוכחה לכך שהיו מספר עבדים בשם "טבי" ושם זה היווה למעשה כינוי לכלל העבדים.

4. נוסח הברייתא בתלמוד הירושלמי כמעט זהה לנוסח הברייתא המופיעה בבבלי, למעט

הסיפא. בעוד שנוסח הברייתא בתלמוד הבבלי מסתיים במילים: "ושל רבן גמליאל היו קורים

³² למעט המקורות אודות רשב"ג בויקרא רבה לג, א ואודות רבן גמליאל הזקן במשנה בפסחים, ז, ב אשר דנו בהם לעיל.

אותם אבא פלוני ואמא פלונית", הרי שנוסח הברייתא בתלמוד הירושלמי מסתיים במילים: "של בית רבן גמליאל היו קורין לעבדיהן ולשפחותיהן אבא טבי ואמה טביתה". נראה שנוסח הברייתא בתלמוד הבבלי אותנטי יותר, הואיל וההחרגה בסיפא של רבן גמליאל מנוסחת בלשון התואמת לרישא של הברייתא, העושה אף היא שימוש במילים: "אבא פלוני" ו"אמא פלונית" בעוד שהסיפא של הברייתא בתלמוד הירושלמי משנה את הנוסח של הרישא ומכניסה את השמות: "טבי" ו"טביתה". לכן, נראה לי כי הנוסח המקורי של הברייתא היה הנוסח המופיע בתלמוד הבבלי, ואילו הברייתא בתלמוד הירושלמי חיברה למעשה בין שתי מסורות:

האחת – מסורת הבאה לידי ביטוי בברייתא בתלמוד הבבלי, לפיה העבדים והשפחות של רבן גמליאל זכו לכינויים "אבא" ו"אמא".

השנייה – מסורת לפיה לרבן גמליאל היה עבד בשם "טבי" ושפחה בשם "טביתה", כפי שמופיע בסיפורים אודותיהם בתלמוד.

לכן נראה שקשה יהיה להסתמך על הברייתא בירושלמי כהוכחה לכך שכלל עבדיו ושפחותיו של רבן גמליאל נקראו "טבי" ו"טביתה".

לסיכום, לאור הנימוקים שפורטו לעיל, נראה ש"טבי" ו"טביתה" מתייחסים לכינויים של עבדים **ספציפיים** ששירתו את **רבן גמליאל דיבנה** ואת המשנה (פסחים ז, ב) בה מוזכרת צליית הפסח יש לפרש לדעתי כמתייחסת לרבן גמליאל דיבנה, על פי אחת מהאפשרויות המוזכרות. כעת אבחן את מערכת היחסים טבי לרבן גמליאל רבו, ואעמוד על דמותו הייחודית.

ב. טיב הקשרים בין רבן גמליאל לטבי עבדו

במקורות חז"ל אנו מוצאים מספר סיפורים על אודות היחס שבין חכמים לעבדיהם ולשפחותיהם. מעטים הם העבדים הידועים לנו בשמם. בתלמוד הבבלי מסופר לנו על רב נחמן ועבדו דרו³³ ורב אשי ועבדו מינימין³⁴ ובתלמוד הירושלמי מסופר על רבי יודן נשיא ועבדיו: גרמני³⁵ וקלה.³⁶ כמו כן מתוארים עבדים ושפחות נוספים של חכמים אשר אינם מוזכרים בשמם.³⁷ מהדיאלוגים המובאים בסיפורים אלה לא ניתן להצביע על קרבה מיוחדת בין החכם לעבדו. החכמים אינם

³³ ברכות יג ע"ב; שבת נא ע"א; פסחים קטז ע"א; ילקוט שמעוני רמז תתלו.

³⁴ סוכה י ע"ב; יבמות מז ע"א.

³⁵ יומא ח, א; שבת ו, ט; עבודה זרה ב, א.

³⁶ ביצה א, ט.

³⁷ ראו: C' Hezser, "The Slave of a Scholar is like a Scholar" stories about Rabbis and their slaves in the Babylonian Talmud, In: Rubenstein, Jeffrey, (ed.), Creation and Composition: The Contribution of the Bavli Redactors. Tuebingen: Mohr-Siebeck (2005), pp. 198-217. בהערה 64.

משבחים את עבדיהם ואינם נוקטים בפעולות יוצאות דופן כלפיהם.³⁸ על רקע זה בולט יחסו המיוחד של רבן גמליאל לטבי עבדו.³⁹ יחס זה בא לידי ביטוי בעיקר בשני סיפורים המופיעים במשנה ובתלמודים:

1. קבלת תנחומים בעקבות מותו של טבי

המקור הראשון בו נעסוק הוא קבוצת משניות המופיעה בסוף הפרק השני של מסכת ברכות (משניות ה-ז):

ה. חתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון, עד מוצאי שבת, אם לא עשה מעשה. מעשה ברבן גמליאל שקרא בלילה הראשון שנשא. אמרו לו תלמידיו: לא למדתנו רבנו שחתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון? אמר להם: איני שומע לכם לבטל ממני מלכות שמים אפילו שעה אחת.

ו. רחץ בלילה הראשון שמתה אשתו. אמרו לו תלמידיו: לא למדתנו רבנו שאבל אסור לרחוץ? אמר להם: איני כשאר כל אדם, אסטניס אני.

ז. וכשמת טבי עבדו קבל עליו תנחומין. אמרו לו תלמידיו: לא למדתנו רבנו שאין מקבלין תנחומין על העבדים? אמר להם: אין טבי עבדי כשאר כל העבדים. כשר היה.⁴⁰

בקבוצה זו מובאים שלושה מעשים בהם חרג רבן גמליאל מההלכה המקובלת ועשה דין לעצמו, וביניהם קבלת תנחומים על טבי עבדו. דין זה, לפיו אסור לקבל תנחומים על עבד כנעני, מופיע בברייתא המובאת בהמשך הדיון בגמרא על משנה זו:

תנו רבנן: עבדים ושפחות אין עומדין עליהם בשורה, ואין אומרים עליהם ברכת אבלים ותנחומי אבלים.

מעשה ומתה שפחתו של רבי אליעזר. נכנסו תלמידיו לנחמו. כיון שראה אותם עלה לעלייה - ועלו אחריו. נכנסו לאנפילון [= בית קטן שלפני טרקלין הגדול (רש"י)] - נכנסו אחריו. נכנסו לטרקלין - נכנסו אחריו. אמר להם: כמדומה אני שאתם נכוים בפושרים, עכשיו אי אתם נכוים אפילו בחמי חמין! לא כך שניתי לכם: עבדים ושפחות אין עומדים עליהם בשורה, ואין אומרים עליהם ברכת אבלים ולא תנחומי אבלים? אלא מה אומרים עליהם - כשם שאומרים לו לאדם על שורו ועל חמורו שמתו, המקום ימלא לך חסרונו - כך אומרים לו על עבדו ועל שפחתו: המקום ימלא לך חסרונו

(בבלי, ברכות טז ע"ב).⁴¹

³⁸ למעט הסיפור בירושלמי יומא ח, ה על ר' יודן נשיא שנתן לעבדו גרמני לאכול מכבד הכלב שנשכו כדי לרפאו.

³⁹ לדעת הת'ר יחסים אלה מוצגים בתלמוד כיהסי אדון-עבד אידאליים. ראו:

C' Hezser, Jewish Slavery in Antiquity, Oxford: Oxford University Press, 2005, xi & 439 pp. 161.

⁴⁰ הרא"ש (ברכות פרק ב סימן טו) גורס: "אמר להן אין טבי עבדי כשאר כל העבדים כי ישר היה". אולם, בכתבי היד של המשנה מופיעה המילה "כשר", ואף דבריו של רבי יוסי בהמשך הסוגיה מתייחסים לעבד "כשר".

חריגה נוספת ביחס להלכות עבדים ניתן לראות בברייתא אחרת המובאת בהמשך הסוגיה:
תניא אידך: עבדים ושפחות אין מספידין אותן. ר' יוסי אומר: אם עבד כשר הוא אומרים עליו הוי
איש טוב ונאמן ונהנה מיגיעו. אמרו לו: אם כן מה הנחת לכשרים? (שם).

גם במסכת שמחות נאמר:

הגוי והעבד אין מתעסקין עמו לכל דבר, אבל קורין עליו: הוי ארי, הוי גיבור. רבי יהודה אומר:
הוי עד נאמן, אוכל מעמלו. אמרו לו: אם כן מה הנחת לכשרין? אמר להם: אם היה כשר מפני מה
אין אומרין עליו? שאין מקבלין תנחומין על העבדים (מסכת שמחות [היגר] א, ט).
מכאן עולה כי ההלכה המקובלת הייתה שאין מקבלין תנחומים על עבדים, הואיל והעבד הוא
כקניינו של האדון ומבחינה זו נחשב כשורו או חמורו. למרות זאת רבן גמליאל קיבל תנחומים על
טבי עבדו, ונימק את החלטתו בכך שטבי לא היה כשאר העבדים, אלא "כשר היה". בדומה לרבן
גמליאל סבר גם ר' יוסי כי יש מקום ליחס שונה כלפי עבדים כשרים, ולדעתו מותר להספיד עבדים
כשרים בדברי שבח מופלגים, עד כדי כך שחבריו החולקים עליו שואלים אותו מה יוותר לומר,
לשיטתו, בהספד על אדם בן חורין. עמדתו של ר' יוסי דומה לעמדתו של ר' יהודה לפיה ניתן
להספיד עבד כשר. על כל פנים, עמדות אלו היו חריגות ביחס להלכה המקובלת.

על מנת לבחון מדוע חרג רבן גמליאל מן הדין הנוהג בעניינו של טבי באשר לקבלת
תנחומים עליו, נבדוק את חריגותיו של רבן גמליאל מהדין הנוהג בכל שלושת המקרים המובאים
במשנה, וננסה למצוא מכנה משותף בין המקרים.

נעמוד להלן על מספר סיבות אפשריות לחריגותיו של רבן גמליאל מעיקר הדין:

א. קריאה ספרותית של המשניות, מראה כי אופי החריגה מן ההלכה שונה בין המקרים.
במקרה הראשון (משנה ה) רבן גמליאל **החמיר** על עצמו וקרא קריאת שמע בלילה הראשון שבו
נישא, למרות שחתן פטור מכך. לעומת זאת, בשני המקרים האחרים (משניות ו-ז) הוא **התיר**
לעצמו דברים שאסר לאחרים. כשרבן גמליאל רחץ בלילה הראשון שמתה אשתו, ההיתר נועד
לצרכי גופו, וכשקיבל תנחומים על טבי עבדו, היה זה לצרכי נפשו - קבלת תנחומים על אדם קרוב,
או מפני כבודו של טבי עבדו. על פי קריאה זו קשה למצוא מכנה משותף בין המקרים, ולכן יש
לנסות ולראות מה המסר שהמשנה מעבירה לנו בשלושת הסיפורים. ייתכן וסיפורים אלו נועדו

⁴¹ סיפור זה מובא בשינויים קלים, בירושלמי ברכות ב, ח: "תני מעשה שמתה שפחתו של ר' אליעזר ונכנסו
תלמידיו לנחמו ולא קיבל. נכנס מפניהם לחצר ונכנסו אחריו לבית ונכנסו אחריו. אמר להן כמדומה הייתי שאתם
נכוין בפושרין ואי אתם נכוין אפילו ברותחין. והלא אמרו אין מקבלין תנחומין על העבדים מפני שהעבדים כבהמה.
אם על בני חורין אחרים אין מקבלין תנחומין כל שכן על העבדים. מי שמת עבדו או בהמתו אומר לו המקום ימלא
חסרונוך".

להדגיש את תפיסתו של רבן גמליאל בדבר האפשרות להתנהגות ייחודית ביחס להלכה, ואולי יש כאן נימה ביקורתית על הנשיא שלא עומד בנורמות שהוא מכתוב לרבים.

ב. על פי קריאה הרמוניסטית של המשניות, מעשיו של רבן גמליאל למעשה לא סותרים

את ההלכה, אלא מלמדים על הלכה שונה בנסיבות אחרות. את החריגה ניתן להבין בשני אופנים:

1. הנסיבות האחרות מתייחסות לכלל האנשים, ועל פי פירוש זה למעשה:

- אסור לקבל תנחומים על עבד, אך מותר לקבל תנחומים על עבד כשר.
- אסור לאבל לרחוץ בחמין, אלא אם כן הוא איסטניסט.
- חתן פטור מקריאת שמע ביום חתונתו, אלא אם כן אינו רוצה לוותר על קבלת עול מלכות שמים.

2. הנסיבות האחרות מתייחסות לרבן גמליאל עצמו או לשולת הנשיאים בכללותה. על פי פירוש זה למעשה:

- אסור לקבל תנחומים על עבד, אך לרבן גמליאל או לכלל הנשיאים היה מותר.
 - אסור לאבל לרחוץ בחמין, אך לרבן גמליאל או לכלל הנשיאים היה מותר.
 - חתן פטור מקריאת שמע ביום חתונתו, אולם לרבן גמליאל או לכלל הנשיאים מותר.
- פרשנות זו, לפיה חריגותיו של רבן גמליאל הייתה מוצדקת בשל היותו נשיא, נראית על פניה כפחות סבירה, אולם ניתן למצוא לה חיזוק ביחס לסוגיית הפטור לחתן מקריאת שמע ביום חתונתו. במשנה (ברכות ב, ח) המסיימת את הפרק נאמר:
- חתן אם רצה לקרות קריאת שמע לילה הראשון קורא. רשב"ג אומר: לא כל הרוצה ליטול את השם יטול.

בעקבות הסיפור אודות רבן גמליאל, השתנתה ההלכה באופן שבו היא מאפשרת לחתן ביום חופתו לקרוא קריאת שמע. רשב"ג התנגד לכך, ואמר שלא כל חתן רשאי להחמיר על עצמו ולקרוא קריאת שמע ביום חתונתו. ייתכן ובכך הוא מתכוון כי רק אביו, רבן גמליאל, או דומים לו (בכבודם, צדיקותם וכד') ראויים לכך. ישנן מספר גרסאות של כתבי יד לפיהן, מי שחולק על תנא קמא הוא רבן גמליאל.⁴² כלומר, לפי גרסאות אלו רבן גמליאל עצמו הוא המתנגד להלכה החדשה

⁴² כתב יד 13a Paris 671 לבבלי ברכות וכן נוסח כתב יד קאופמן למשנה ברכות ב, ח. על פי עד הנוסח נראה כי המילים: "רבן שמעון בן גמליאל" נוספו כתיקון. כן ראו משנה זרעים מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשל"ב, שם מצוין כי הנוסח הראשון היה "רבן גמליאל".

וסובר כי לו באופן אישי מותר להתעלם מהפטור מקריאת שמע בלילה הראשון לאחר החתונה, אך לא לכלל הציבור.⁴³

על פי פרשנות זו, קבלת תנחומים של רבן גמליאל על טבי הינה חלק מחריגות מסוימות בהן נקט רבן גמליאל ביחס להלכה המקובלת, אשר נבעו מהבנה כי ניתן לו (או לשושלת הנשיאים בכללותה) לחרוג מההלכה הכללית בנסיבות מסוימות.

התוספות (ברכות טז ע"ב ד"ה אין) בארו מדוע אין נוהגים מנהגי אבלות על עבדים:

אין עומדין עליהם בשורה - דילמא אתי לאסוקי ליוחסיין.

לדעת התוספות הסיבה לכך שאין נוהגים בעבדים מנהגי אבלות ולא מקבלים עליהם תנחומים היא החשש שמא יחשבו שהם יהודים ויתחתנו איתם. רבנו מנחם המאירי פירש כי טעם זה לא רלוונטי ביחס לעבדי בית הנשיא, ובכללם טבי, שהיו ידועים לכולם ולא היה חשש שמא יחשבו כיהודים, ושזו הסיבה שרבן גמליאל הרשה לעצמו לקבל תנחומים על עבדו.⁴⁴ על פי פירוש זה, החריגה מן ההלכה המקובלת הייתה בשל היותו של טבי עבד ידוע, כמי שהוא עבדו של הנשיא. על כל פנים רבן גמליאל מתרץ את החריגה מההלכה בכך שטבי עבדו היה "כשר". את המילה "כשר" בהקשר של תיאורו של העבד פירשו במספר אופנים:

1. הכוונה היא להיותו **תלמיד חכם** ולכן ראוי לכבדו בשל כבוד התורה.⁴⁵

2. כשרותו היא **בהתנהגותו** של העבד שלא היה גולן ופרוץ כשאר עבדים כנענים שהיו

פרוצים בעריות.⁴⁶

גם על בסיס ההגדרה של טבי כ"כשר", עדיין יש לשאול כיצד זה קיבל עליו רבן גמליאל תנחומים, שהרי הוא לא היה קרובו.⁴⁷ הרב שלמה בן אדרת, הרשב"א (ברכות טז ע"ב) תירץ על פי האמור בירושלמי ברכות ב, ח שתלמידו של רב חביב עליו כבנו, ולכן ריש לקיש קיבל תנחומים על

⁴³ גם הרב מרדכי פרומר סבר כי החריגה מן ההלכה הייתה בשל היותו נשיא, ראו: הרב מרדכי פרומר, "בין אמיתתה של תורה לבין צרכי שעה", **שיר למעלות**, ג (תשס"א), 276-267, עמ' 274.
⁴⁴ המאירי, **בית הבחירה**, ברכות טז ע"ב. ראו: חיים קיצע, "קבלת תנחומים על עבד", **בלכתך בדרך**, ישיבת כרם דיבנה, תשס"ח, עמ' 19.

⁴⁵ הרב ישראל ליפשיץ, **תפארת ישראל**, משנה ברכות ב, ח; הרב בצלאל אשכנזי, **שיטה מקובצת**, בברכות טז ע"ב הפנה למשנה בסוכה ב, א (המובאת בבבלי שם כ ע"ב), שם מובא שרבן גמליאל כינה את טבי עבדו "תלמיד חכם".

⁴⁶ הרב שלמה בעדני, **מלאכת שלמה**, משנה ברכות ב, ח.

⁴⁷ ע"פ ספרות הקבלה טבי היה למעשה גלגול של כורש מלך פרס, ולכן רבן גמליאל עושה שימוש דווקא במילה "כשר" שהיא היפוך אותיות של "כרש". ראו: הרב ישעיהו הלוי הורוויץ, השל"ה, **שני לוחות הברית**, תורה שבכתב - קדושת הארץ בהג"ה ד"ה ע"ד הסוד בשם האר"י הקדוש. רבי יוסף חיים מבגדד, **בן יהודע**, בבא קמא עד ע"ב, פירש כי טבי הנו למעשה גלגול של חם, והואיל וחם חטא בכך שראה את ערוות אביו נתגלגל הדבר כך שרבן גמליאל סימא את טבי על מנת לכפר על אותו גלגול, ולכן אף נקרא בשם טבי, מלשון "יבט". לעניין ראיית טבי כגלגולו של חם ראו גם ר' צבי אלימלך שפירא, **בני יששכר**, מאמרי תשרי, מאמר אות י"א; החיד"א, **דבש לפי**, ט, ז, כתב בשם הרמ"ד שטבי היה הבירור מהטוב שבחם ולכן נקרא "טבי"; וכן ר' מנחם עזריה מפאנו, **ספר גלגולי נשמות**, אות ח, שציין כי חם עולה במספר קטן כמו טבי וטבי הוא תיקונו.

תלמידו. מכאן, שעבד המשמש את אדונו כרצונו חביב על האדון כבנו, ולכן הוא יכול לקבל עליו תנחומים.

במסגרת הדיון התלמודי על משנה זו מובאת הברייתא, שהוזכרה לעיל, לפיה אין לקבל תנחומים על עבדים ושפחות כנעניים. כחיזוק להלכה זו מובא המעשה על רבי אליעזר שבניגוד לרבן גמליאל סירב לקבל תנחומים עם מותה של שפחתו.

סיפור זה מובא כתמונת ראי לסיפור אודות קבלת התנחומים של רבן גמליאל על טבי עבדו, המובא במשנה. משה לביא השווה בין פרטי הסיפורים באופן הבא:⁴⁸

העניין	סיפור רבן גמליאל	סיפור רבי אליעזר
התבנית	הלכה, מעשים, הלכה	הלכה, מעשה, הלכה
האחר	אישה, עבד	שפחה (=אישה+עבד)
המקרה	מותו של עבד (ומקרים אחרים)	מותה של שפחה
התנהגות הרב	מקבל תנחומים בניגוד להלכה שלימד	מסרב לקבל תנחומים בהתאם להלכה שלימד
תפקידי התלמידים	תמהים על החרیגה מההלכה	מעודדים חריגה מההלכה
תגובת הרב	שוויון נפש ובטחון עצמי	בריחה ואחר כך כעס

ממה נבע השוני בהתנהגות התנאים בנסיבות כל כך דומות? ניתן לומר כי מדובר למעשה במחלוקת בין התנאים באשר לשאלת קבלת תנחומים על עבדים כשרים. רבי אליעזר סבר שאין לקבל תנחומים על עבדים כלל, ורבן גמליאל סבר שהיה מקום לקבל תנחומים על עבדו בשל היותו עבד כשר. ייתכן אף שר' אליעזר היה נוהג כך לו היה לו עבד כשר כטבי. ייתכן גם שהתנהגותו של ר' אליעזר במקרה זה משקפת את שיטתו העקרונית, לפיה ההלכה הקדומה ומסורת המקובלת משקפות התנהלות מחייבת שאין לסטות ממנה.⁴⁹

אולם, מעבר לכך נראה כי ההתנהגות השונה של התנאים נובעת בין היתר גם ממערכות היחסים האישיות שהיו לתנאים עם העבד או השפחה שלהם. בעוד שטבי מוצג בכל המקורות

⁴⁸ משה לביא, "קבלת האחר והאחרות תהליכי הבלטה וטשטוש בסיפורי חז"ל", משלב, לז (תשס"א), עמ' 88.
⁴⁹ "רבי אליעזר בן הורקנוס - בור סוד שאינו מאבד טפה" (משנה אבות ב, ה). על ר' אליעזר כמשמר מסורות הלכה קדומות, ראו: יצחק דב גילת, "משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה", פרקים בהשתלשלות ההלכה, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 324. לדעת משה לביא (לעיל הע' 48) ברייתא זו היא למעשה סיפור מחאה, הקורא תיגר על מעשיו של רבן גמליאל באמצעות העמדת סיפור דומה, שאירועיו הפוכים. לשיטתו, עיקר המחאה של רבי אליעזר מופנית כלפי התפיסה של רבן גמליאל בדבר האפשרות להתנהגות ייחודית ביחס להלכה. רבי אליעזר מציג מחויבות טוטאלית להלכה כפי שהיא נמסרה, בעוד שרבן גמליאל מייצג אפשרות של גמישות בהלכה בהתאם לנסיבות משתנות.

כעבד חכם ובקי בתורה, המשרת את אדונו במסירות וזוכה להערכה רבה מצד רבן גמליאל ויתר הסובבים אותו, הרי שעל שפחתו של רבי אליעזר איננו שומעים דבר, וככל הנראה לא הייתה דמות מיוחדת אלא שימשה את ר' אליעזר כמו כל שפחה אחרת. זאת ועוד, גם המגדר השונה של ר' אליעזר והשפחה השפיעו ככל הנראה על טיב מערכת הקשרים בין התנא לשפחתו, באופן שלא יכול היה להיווצר קשר קרוב ביניהם כדוגמת רבן גמליאל וטבי עבדו. יתכן כי בהיעדר קשר קרוב בין רבי אליעזר לשפחה, קל לו לראות את השפחה כחמור או שור שמתו ולקבל עליהם תנחומים כעל בעל חיים שמת. לעומת זאת, רבן גמליאל אשר היה קרוב לעבדו טבי, שליווה אותו בכל דרכיו ושירת אותו במסירות רבה, אינו מרגיש כאדם שאיבד ממון אלא כמי שאחד מבני ביתו מת, ולכן קיבל עליו תנחומים. קבלת התנחומים כאן, מעבר להיותה מתן כבוד לטבי העבד שאותו כה העריך, היא גם תנחומים כנים עבור רבן גמליאל עצמו שאיבד אדם קרוב ומשמעותי עבורו.

2. ניסיון לשחרר את טבי באמצעות הטלת מום

על קניית עבדים ושפחות מקרב הגויים נאמר:

וְעַבְדָּךָ וְאֶמְתְּךָ אֲשֶׁר יִהְיֶה לְךָ, מֵאֶת הַגּוֹיִם אֲשֶׁר סְבִיבְתֶיכֶם מִהֶם תִּקְנוּ עֶבֶד וְאִמָּה. וְגַם מִבְּנֵי הַתּוֹשְׁבִים הַגֵּרִים עִמָּכֶם מִהֶם תִּקְנוּ וּמִמִּשְׁפַּחְתָּם אֲשֶׁר עִמָּכֶם אֲשֶׁר הוֹלִידוּ בְּאֶרְצְכֶם, וְהָיוּ לְכֶם לְאֶחָזָה. וְהִתְנַחַלְתֶּם אֹתָם לְבְנֵיכֶם אַחֲרֵיכֶם לְרֵשֶׁת אֶחָזָה לְעַלְמָם בְּהֵם תַּעֲבֹדוּ, וּבְאֲחֵיכֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ בְּאֵחָיו לֹא תִרְדָּה בּוֹ בְּפָרְךָ (ויקרא כה, מד-מו).

ר' עקיבא ור' ישמעאל חלקו בשאלת משמעות הציווי: "לעולם בהם תעבדו".⁵⁰ ר' ישמעאל סבר שמדובר ברשות, כלומר שאדם רשאי גם שלא להחזיק את עבדו הכנעני לעולם ולשחררו במידה וירצה בכך. לעומת זאת סבר ר' עקיבא כי ציווי זה מחייב, וישנו איסור לשחרר עבד כנעני. רב יהודה בשם שמואל הלך בדרכו של ר' עקיבא וקבע כי "כל המשחרר עבדו עובר בעשה",⁵¹ וכך גם פסק הרמב"ם להלכה.⁵²

על אף שלהלכה אין לשחרר עבד כנעני, התורה מורה שבמידה והאדון הכה את עבדו בשן או עין עליו לשלחו לחפשי:

וְכִי יָכָה אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ אוֹ אֶת עֵין עַבְדּוֹ אוֹ אֶת עֵין אִמָּתוֹ וְשִׁחַתָּהּ, לְחַפְּשֵׁי יִשְׁלַחְנוּ תַּחַת עֵינוּ. וְאִם שָׁן עַבְדּוֹ אוֹ שָׁן אִמָּתוֹ יִפִּיל, לְחַפְּשֵׁי יִשְׁלַחְנוּ תַּחַת שָׁנוּ (שמות כ"א, כו-כז).

⁵⁰ בבלי סוטה ג ע"א-ע"ב.

⁵¹ בבלי גיטין לח ע"ב.

⁵² רמב"ם, הלכות עבדים ט, ז. במצב זה העבד עצמו משוחרר והאדון ביטל מצוות עשה. יש לציין כי היו ראשונים שסברו שאין מדובר על מצוות עשה מהתורה אלא מדרבנן. כך למשל סבר הריטב"א (גיטין לח ע"ב).

חז"ל ראו בהשחתת העין ובהפלת השן דוגמאות בלבד לנזקי גוף שאינם הפיכים, שהוגדרו על ידם כ"עשרים וארבעה ראשי איברים", שכאשר האדון גורם לעבד נזק של כריתת אחד מהם הוא חייב לשחררו, כאמור במכילתא:⁵³

"וכי יכה איש את עין עבדו" (שמות כא, כו). למה נאמר: לפי שהוא אומר: "לעולם בהם תעבדו" (ויקרא כה, מו). שומע אני אף הפיל את שנו וסמא את עינו? תלמוד לומר: "וכי יכה איש את עין עבדו... ואם שן עבדו" (שמות כא, כו-כוז), והרי הכתוב מוציא עבד כנעני מכללו להחמיר עליו, שהוא יוצא בראשי איברים. לכך נאמרה פרשה זו...

בתלמוד הבבלי מסופר על רבן גמליאל שגרם נזק לטבי עבדו באמצעות כריתת אחד מראשי איבריו:

מעשה ברבן גמליאל שסימא את עין טבי עבדו והיה שמח שמחה גדולה. מצאו לר' יהושע אמר לו: אי אתה יודע שטבי עבדי יצא לחירות? אמר לו: למה? אמר לו: שסמיתו את עינו. אמר לו: אין בדבריך כלום, שכבר אין לו עדים⁵⁴ (בבא קמא עד ע"ב).

במקרה שלפנינו מסופר שרבן גמליאל גרם נזק לטבי עבדו בכך שסימא את עינו. נזק זה נחשב לפגיעה ב"ראשי איברים", ולכאורה טבי היה צריך להשתחרר כתוצאה מכך. כך גם סבר רבן גמליאל ושמח בשל כך, אולם ר' יהושע העמיד אותו על טעותו וטען שהואיל ולא היו עדים למעשה הרי שאין די בהודאתו של רבן גמליאל, וטבי לא השתחרר מעבדותו.

מה פשר שמחתו של רבן גמליאל על כך שסימא את עינו של עבדו? רש"י מפרש את שמחתו של רבן גמליאל בכך שטבי היה עבד כשר ורבן גמליאל התאוה לשחררו, אולם לא היה ראוי בשל האיסור על שחרור עבדים, ולכן שמח כשסבר כי הנזק שגרם יוביל לשחרור עבדו. סיפור זה מופיע בשתי מקבילות בתלמוד הירושלמי:

מעשה ברבן גמליאל שהפיל שן טבי עבדו. אתא גבי דרבי יהושע. אמר ליה: טבי עבדי מצאתי עילה לשחררו. אמר ליה: ומה בידך? ואין קנסות אלא בבית דין ובעדים

(ירושלמי כתובות ג, י; וכן שבועות ה, ו).⁵⁵

על פי הסיפור המובא בירושלמי, ר' יהושע שאל את רבן גמליאל איזו הוכחה יש לו לכך שהוא זה שהפיל את שן עבדו, שהרי לצורך קביעת עונש של תשלום קנס צריך להעיד על האירוע בפני בית דין באמצעות שני עדים. מהמשך הדיון בתלמוד הירושלמי עולה שרבן גמליאל סבר שאסור

⁵³ מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים, מסכתא דנזיקין ט, מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 278-280.
⁵⁴ נוסח רש"י וחלק מכתבי היד (ותיקון, מינכן, המבורג, פלורנס) הוא: "שכבר אין לך עדים". בדקדוקי סופרים (שם) ציין הרב רפאל נתן נטע רבינוביץ' שנוסח הדפוס "לו" נוח יותר, מפני שעל התובע להביא את עדיו, אך דוד רוקח, "העבדות בישראל ובעולם היווני-רומי", **סידרא**, כו (תשע"א), עמ' 197, הערה 43, ציין כי יתכן ודווקא הנוסח "לך" מתאים כאן יותר, מכיוון שרבן גמליאל הוא שיזם את שחרור טבי עבדו.
⁵⁵ בנוסח שבשבועות הגרסה היא: "אתא גבי רבי יהושע... אמר: לית בידך...".

לשחרר עבד כנעני לעולם, כדעת ר' עקיבא, ולכן לשיטתו האפשרות היחידה של טבי להשתחרר מעבדותו היא באמצעות נזק שיגרם לאחד מראשי איבריו על ידי אדונו, כפי שאירע במקרה זה. על פי המסופר בשתי הגרסאות, רבן גמליאל חשב שהנזק שגרם לטבי עבדו יוביל לשחרורו. מקור הטעות של רבן גמליאל היה בכך שחשב שהודאתו על הנזק שגרם מספיקה על מנת שהעבד ישוחרר, אולם ר' יהושע העמיד אותו על טעותו וציין כי יש צורך בעדים שיעידו בפני בית דין.⁵⁶

קיימים מספר הבדלים בין הגרסה המופיעה בתלמוד הבבלי לבין הגרסאות בתלמוד הירושלמי:

1. טיב הנזק: על פי המסופר בתלמוד הבבלי, רבן גמליאל סימא את עינו של טבי, בעוד שעל פי המסופר בתלמוד הירושלמי רבן גמליאל גרם להפלת שנו. שני הנזקים הללו הם נזק ב"ראשי איברים". אין ספק כי הנזק שנגרם לעבד בשל עיוורונו הינו נזק כבד יותר מאשר הפלת שינו. לכן, על פי הגרסה הבבליית רבן גמליאל גרם לעבדו נזק חמור יותר מאשר הנזק על פי הגרסה הירושלמית.⁵⁷

2. היסוד הנפשי של רבן גמליאל בעת גרימת הנזק: על פי גרסת התלמוד הבבלי, לא ברור האם רבן גמליאל סימא בכוונה את טבי על מנת לשחררו, או שגרם לכך בטעות ושמח על כך בדיעבד כי חשב שגרימת הנזק גרמה לשחררו. אמנם, קשה להעלות על הדעת שרבן גמליאל בחר במכוון בנזק קשה של גרימת עיוורון, או בגרימת נזק מכוון בכלל, שהרי אפילו לבייש את העבד אסור.⁵⁸ לעומת זאת, על פי גרסת התלמוד הירושלמי נראה כי הנזק לא נגרם בכוונה על ידי רבן גמליאל, ורק לאחר המעשה הוא ניסה שיתף את ר' יהושע האם יש עילה לשחרר את טבי מעבדותו, ור' יהושע העיר על טעותו.

3. תגובתו של רבן גמליאל: בתלמוד הבבלי מסופר כי רבן גמליאל "שמח שמחה גדולה" כאשר סימא את עינו של טבי עבדו. לעומתו, התלמוד הירושלמי נוקט בלשון מתונה ועניינית יותר שאינה מעידה על הלך רוחו של רבן גמליאל, המשתף את רבי יהושע במה שאירע לו. אמנם, מילותיו של רבן גמליאל: "מצאתי עילה לשחררו" מעידות על רצון קודם לשחרר את טבי, ועל חיפוש עילה לשם כך.

⁵⁶ C' Hezser (לעיל הע' 37) טענה כי על פי הסיפור בתלמוד הירושלמי רבן גמליאל חשב שחבלה פיסית מינורית תוביל לשחררו של טבי. אולם טעותו הייתה שהואיל ומדובר בעבד כנעני ולא בעבד עברי, יש צורך באובדן איברים גדולים יותר כדי להצדיק את שחרורו. וכבר עמד על טעותה של C' Hezser דוד רוקח (לעיל הע' 53).

⁵⁷ ייתכן כי השוני בין התלמודים לגבי טיב הנזק מלמד שהכוונה הייתה שרבן גמליאל לא בהכרח פגע בעינו או בשינו של טבי, אלא פגע באחד מאיבריו, והוזכרו העין והשן דווקא, הואיל והם האיברים המוזכרים בשמות כא, אשר פגיעה בהם מובילה לשחררו של העבד.

⁵⁸ ראו הגהות הרב יעקב עמדין, בבא קמא עד ע"ב. יחד עם זאת יש לציין כי להלכה נפסק כי עבד יוצא לחופשי בכ"ד ראשי איברים רק אם האדון הזיק לו בכוונה. ראו שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רסז, סעיף לו.

4. **זעתו של רבן גמליאל ביחס לתוצאת מעשהו:** על פי גרסת התלמוד הבבלי רבן גמליאל היה סבור כי טבי כבר השתחרר, ולכן כשפגש את רבי יהושע הוא מעדכן אותו בנעשה בלשון עבר: "אתה יודע שטבי עבדי יצא לחירות?". לעומת זאת, על פי הגרסה בתלמוד הירושלמי, רבן גמליאל בא לפני ר' יהושע וסיפר לו שמצא עילה לשחרר את טבי עבדו. נראה מנוסח התלמוד הירושלמי כי רבן גמליאל עוד לא שחרר את טבי, והוא סיפר לרבי יהושע שלדעתו יש לו עילה לשחררו של העבד. יש כאן נימה מהוססת יותר של הדברים ביחס לתלמוד הבבלי, שבו האמירה בדבר השחרור משתמעת כאמירה נחרצת של רבן גמליאל.

על כל פנים, הן על פי הבבלי והן על פי הירושלמי, אנו רואים שרבן גמליאל אהב את עבדו עד כדי כך ששמח על שחררו (על פי גרסת הבבלי) או לכל הפחות חיפש עילה לשחררו (על פי גרסת הירושלמי). עם זאת, תמוה שעם כל אהבתו לטבי עבדו רבן גמליאל לא מצא לנכון לנסות ולשחררו באופן אחר. האם הייתה בידו אפשרות אחרת?

אפשרות נוספת לשחרור עבד אנו מוצאים בסיפור אחר בתלמוד, על אודות ר' אליעזר:

מעשה ברבי אליעזר שנכנס לבית הכנסת ולא מצא עשרה ושחרר עבדו והשלימו לעשרה

(בבלי ברכות מז ע"ב).

ר' אליעזר בחר לשחרר את עבדו לצורך השלמת מניין לתפילה, שהרי עם שחררו של העבד הכנעני על ידי אדונו הוא משלים את תהליך גיורו והופך להיות יהודי.

מדוע, אם כן, לא בחר רבן גמליאל בדרך זו לשחרור עבדו אם כל כך חפץ לעשות כן? ניתן לטעון שהלכה זו לא הייתה ידועה לו. גם התלמוד עצמו דן בשאלה כיצד ר' אליעזר שחרר את עבדו נוכח האיסור שלא לשחרר עבדים, ומתרחץ שמותר לשחרר עבד לצורך מצווה המזכה את הרבים. מעבר לכך, נראה שרבן גמליאל לא תכנן לשחרר את טבי עבדו, אולם כאשר נקרתה הזדמנות בידו לעשות כן (לשיטתו) שמח על כך, משום שחפץ בטובתו של עבדו. זאת בשונה מר' אליעזר, אשר שחרר את עבדו בשל הצורך שלו ושל המתפללים האחרים בקיום המצווה של תפילה במניין, מבלי שחפץ בשחרור עבדו. לדעת הת"ר, למרות שטבי לא שוחרר כתוצאה מגרימת הנזק, הרי שסיפור זה משרת את המטרה של הצגת רבן גמליאל כאדון האידיאלי, הרואה את עבדו כאדם ומתייחס אליו בהתאם.⁵⁹

לסיכום, משני סיפורים אלו, על קבלת תנחומים על ידי רבן גמליאל על טבי ותקוותו

שנכזבה לשחררו באמצעות מום שהטיל בו, אנו עדים לכך שרבן גמליאל היה קשור לעבדו בקשר

⁵⁹ C' Hezser (לעיל הע' 37). יחסו האנושי של רבן גמליאל לעבדיו בא לידי ביטוי גם ביחסו לשפחתו "טביתא", אשר במסגרת דיאלוג בין השניים, מאחל לה רבן גמליאל שחייה ינתנו לה, כפי שהיא נתנה לו חיים. ראו: ויקרא רבה יט, ד וירושלמי נידה ב, א, ובמקבילות ללא הזכרת השם "טביתא": גדה ו ע"ב ופסיקתא דרב כהנא יב, טו.

עז ומשמעותי. רבן גמליאל לא ראה בטבי "קניין ממוני" בלבד שאין להתאבל עליו ושחבל להפסידו על ידי שחרורו, אלא ראה בו בראש ובראשונה עבד המעוניין בחירות, שיש לכבדו גם לאחר מותו ושחסרונו ניכר.

מה היה בדמותו של טבי שהובילה את רבן גמליאל להתייחס אליו באופן שכזה? כפי שראינו, רבן גמליאל הצדיק את קבלת התנחומים על עבדו בשל העובדה שעבדו הינו "כשר". הפרשנים תלו את כשרותו של טבי הן בהיותו תלמיד חכם ובידענותו והן בהתנהגותו הטובה. להלן ננסה לעמוד על תכונות אלו אצל טבי, כפי שהן עולות מתוך מקורות חז"ל.

ג. מעלותיו וחכמתו של טבי

טבי נזכר במקורות חז"ל בהקשר של קיום שלוש מצוות:

1. הנחת תפילין

מצוות תפילין היא מצוות עשה שהזמן גרמא, ולכן פטורים ממנה נשים ועבדים. מהפסוק "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך" (שמות יג, טו) למדו חז"ל במכילתא את הפטור של נשים ועבדים מהנחת תפילין:

"למען תהיה תורת ה' בפיך", למה נאמר? לפי שנאמר: "והיה לך לאות", שומע אני אף הנשים במשמע, והדין נותן - הואיל ומזוזה מצות עשה, ותפילין מצות עשה, אם למדת על מזוזה שהיא נוהגת בנשים כבאנשים, יכול אף תפילין ינהגו בנשים כבאנשים? תלמוד לומר: "למען תהיה תורת ה' בפיך" - לא אמרתי אלא במי שהוא חייב בתלמוד תורה. מכאן אמרו: הכל חייבין בתפילין חוץ מנשים ועבדים (מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכת דפסחא, פרשה יז).

חז"ל הקישו ממצוות תלמוד תורה, שממנה נשים ועבדים פטורים, למצוות תפילין המוזכרת בסמוך לה, ומסיקים מכך שגם ממצווה זו הם יהיו פטורים.

יחד עם זאת אנו מוצאים במספר מקורות חז"ל עדות לכך שטבי הניח תפילין. בהמשך

המכילתא נאמר:

מיכל בת כושי היתה מנחת תפילין, אשתו של יונה היתה עולה לרגלים, טבי עבדו של רבן גמליאל היה מניח תפילין.

במדרש לא מוזכר יחסם של החכמים לשלושת המעשים, ולא ברור האם מדובר לדעת חכמים במעשה ראוי או שאסור היה להם לעשות זאת. לעומת זאת, במסגרת הדיון בתלמוד הירושלמי על הפטור מהנחת תפילין, מתוארת גם התגובה של חז"ל להנחת התפילין:

דתני: טבי עבדו של רבן גמליאל היה נותן תפילין ולא מיחו בידו חכמים (ירושלמי סוכה ב, א).⁶⁰
כלומר, הנחת התפילין על ידי טבי זכתה להכרה על ידי חכמים, שלא מנעו ממנו לקיים את המצווה. במסכת שמחות הנחת התפילין על ידי טבי מתוארת כחלק מפעולות חריגות שרבן גמליאל נהג בניגוד להלכה שהורה לתלמידיו והם שואלים אותו על כך:

וכשמת טבי עבדו של רבן גמליאל קיבל עליו תנחומין. אמרו לו תלמידיו: והלא שניתה לנו שאין מקבלין תנחומין על העבדים? אמר להם: אין טבי עבדי כשאר עבדים, שכשר היה. אף הוא הניחו להניח תפילין. אמרו לו: לא כך לימדתנו שעבדים פטורין מתפילין? אמר להם: אין טבי עבדי כשאר עבדים, כי כשר הוא.

אין קורין לעבדים ולשפחות אבא פלוני ואימא פלונית, ושל בית רבן גמליאל היו קורין לטבי אבא, ואימא לטביתא. (מסכת שמחות [היגר] פרק א הלכה י-יא)

על פי תיאור זה רבן גמליאל הצדיק את הנחת התפילין של טבי עבדו בשל היותו "כשר". יש לציין שעל פי ההלכה, אם האדון מניח תפילין לעבדו, העבד יוצא לחופשי, הואיל והנחת תפילין היא מסוג הדברים שאינו חייב בהם אלא בן חורין.⁶¹ במקרה שלפנינו רבן גמליאל לא מיחה בטבי שהניח תפילין ולא הניח לו בעצמו, ולכן מעשה זה לא הביא לשחרורו של טבי.⁶²

על כל פנים, אנו רואים שטבי הקפיד להניח תפילין, למרות שכעבד היה פטור ממצווה זו. נראה כי לא סתם בחרו לציין במקורות אלו כי טבי קיים דווקא מצווה זו, המסמלת את קשירתו של האדם וחיבור תודעתו לעניין האלוקי הן באמצעות מחשבותיו (תפילין של ראש) והן באמצעות מעשיו (תפילין של יד). כך, גם טבי בחר להתחבר לעם היהודי ולקב"ה הן באמצעות לימוד תורה והן באמצעות קיום מצוות, וכפי שראינו ונראה עוד לעיל.

2. ישיבה בסוכה

ישיבה בסוכה היא מצוות עשה שהזמן גרמא ולכן פטורים ממנה נשים ועבדים. למרות הפטור מן המצווה נהג טבי לשבת בסוכה, אולם לא במטרה לקיים את מצוות הישיבה בסוכה, וכפי שמספרת המשנה:

הישן תחת המטה בסוכה לא יצא ידי חובתו.

אמר רבי יהודה: נוהגין היינו שהיינו ישנים תחת המטה בפני הזקנים ולא אמרו לנו דבר.

⁶⁰ נוסח מקביל ניתן לראות גם בירושלמי עירובין י, א, ושם הנוסח: "טבי עבד רבן גמליאל".
⁶¹ גיטין מ ע"א, וכך נפסק להלכה ברמב"ם, הלכות עבדים פ"ח ה"ז; שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רסז, סעיף ע.
⁶² אהרון היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 521.

אמר רבי שמעון: מעשה בטבי עבדו של רבן גמליאל שהיה ישן תחת המטה, ואמר להן רבן גמליאל לזקנים: ראיתם טבי עבדי, שהוא תלמיד חכם ויודע שעבדים פטורין מן הסוכה, לפיכך ישן הוא תחת המטה? ולפי דרכינו למדנו שהישן תחת המטה לא יצא ידי חובתו (משנה סוכה ב, א).⁶³

במשנה מסופר שטבי אמנם ישן בתוך הסוכה, אך בחר לישון באופן שבו לא יוצאים ידי חובת קיום המצווה – תחת המיטה. רבן גמליאל שיבח אותו על היותו תלמיד חכם היודע שכעבד הוא פטור ממצוות סוכה ובוחר שלא לקיים אותה. נראה גם מדבריו של רבן גמליאל שטבי החליט על דעת עצמו לישון תחת המיטה, וזה לא נבע מכך שחכמים או רבן גמליאל מיחו בידו.⁶⁴ הסברו של רבן גמליאל עדיין מותיר סימני שאלה: למרות שטבי פטור ממצוות סוכה, מדוע בחר בכוח שלא לקיימה, שהרי אפשר להיות פטורים מן המצווה ובכל זאת לקיימה? זאת ועוד, גם אם רצה טבי לפטור עצמו מקיום המצווה, הרי שיכל לישון מחוץ לסוכה בכלל?

תירוץ לקושיה זו מצוי בתלמוד הירושלמי:

דתני: טבי עבדו של רבן גמליאל היה נותן תפילין ולא מיחו בידו חכמים, וכא מיחו בידו: שלא לדחוק את החכמים. אם שלא לדחוק את החכמים ישב לו חוץ לסוכה? רוצה היה טבי עבדו של רבן גמליאל לשמוע דברי חכמים.

ירושלמי סוכה ב, א).

על פי האמור בירושלמי, טבי ישן תחת המיטה על מנת לפנות מקום לחכמים החייבים במצווה, הואיל ובשל דוחק המקום לא היה מקום לכולם לישון בתוך הסוכה. מנגד, הסיבה לכך שטבי לא ישן מחוץ לסוכה, הייתה בשל רצונו לשמוע את דברי החכמים שישבו בתוך הסוכה.⁶⁵ כך אולי ניתן גם לפרש את דברי ר' יהודה במשנה לגבי שינתו עם חבריו הילדים בסוכה מתחת למיטה "בפני הזקנים".

פירוש נוסף להחלטתו של טבי לישון דווקא בסוכה, אך באופן שאין יוצאים בו ידי חובה, מובא על ידי המהר"ם מלובלין, המסביר שטבי עשה זאת על מנת שיהיה היכר לכך שאסור לו לקיים מצוות.⁶⁶

אפשרות אחרת הציע הרב אברהם וולפיש, לפיה טבי נשאר בסוכה בשל נאמנותו לאדונו, רבן גמליאל, אולם בחר לישון מתחת למיטה הואיל והבין שאם יישן בסוכה באופן המקיים את

⁶³ מקבילה נוספת לסיפור זה ניתן לראות בירושלמי סוכה ב, א שיוזכר להלן, וכן בילקוט שמעוני תהילים רמז תריז (זהו עיבוד של הגמרא בסוכה כא ע"ב): "אמר רב אחא בר אדא: מנין שאפילו שיחת תלמיד חכם צריכה למוד? תלמוד לומר: 'ועלהו לא יבול' (תהילים א, ג). כי הא דאמר רבי שמעון: מעשה בטבי עבדו של רבן גמליאל שישן תחת המטה. אמר להם רבן גמליאל לזקנים: ראיתם טבי עבדי שהוא תלמיד חכם ויודע שעבדים פטורים מן הסוכה, לפיכך הוא ישן תחת המטה. אמר רבי שמעון: משיחתו של רבן גמליאל למדנו שני דברים - למדנו שעבדים פטורין מן הסוכה, ולמדנו שהישן תחת המטה בסוכה לא יצא ידי חובתו".

⁶⁴ כך גם סבור המהר"ם מלובלין, סוכה כ ע"ב. לדעת המהרש"א (שם) הוא עשה זאת מאימתו של רבן גמליאל שימחה בו אם ישב בסוכה כהלכתה.

⁶⁵ וראו גם פירוש התוספות סוכה כ ע"ב ד"ה ראיתם.

⁶⁶ מהר"ם מלובלין, סוכה כ ע"ב.

המצווה זה ייחשב כפגיעה בכבוד שמים ולא כקיום המצווה ברשות. לדבריו, ישיבת האדם בסוכה היא בעלת ערך כל עוד האדם משרת את קונו, אך במקרה זה טבי משרת גם את אדונו, ומי שיש עליו אדון אחר פוגע בכבוד קונו כאשר הוא מתעקש לקיים את המצווה.⁶⁷

מכל מקום, מדבריו של רבן גמליאל למדו חכמים שתי הלכות חשובות: האחת, שעבדים פטורים ממצוות הסוכה, והשנייה שמי שישן תחת המטה בסוכה לא יצא ידי חובתו. חכמים למדו הלכות אלו מרבן גמליאל, בעוד שטבי עצמו, בהיותו "תלמיד חכם", כפי שמכנה אותו רבן גמליאל, לא רק שהכיר הלכות אלו, אלא אף הסיק מהן מסקנות מעשיות לגבי עצמו, ובזכות מעשיו למדו גם חכמים כיצד יש לנהוג. אהרון היימאן הדגיש כי לפי דעתו דין זה לפיו הישן תחת המטה לא יצא ידי חובת מצוות ישיבה בסוכה, היה **דין חדש** שלא היה מפורש וחכמים למדו זאת ממעשהו של טבי. כך משמע מלשון המשנה (סוכה ב, א) ומהברייתא המובאת בגמרא (סוכה כא ע"ב) מסתבר שחכמים לא הכירו דין זה עד ל"שיחת החולין" של רבן גמליאל.⁶⁸

3. מצוות תלמוד תורה

ממקורות אלו ניתן לראות שטבי היה תלמיד חכם שככל הנראה רכש את ידיעותיו מלימוד תורה. מכאן עולה השאלה כיצד למד טבי תורה, בעוד שההלכה אוסרת לאדם ללמד את עבדו תורה.⁶⁹ התלמוד הירושלמי⁷⁰ דן בשתי אפשרויות בהן עבד יידע לקרוא בתורה בלי שיהיה מי שיעבור על האיסור ללמדו:

1. עבד שלמד מעצמו.

2. עבד כטבי שמותר לרבו ללמדו.

הרב יהושע רפאל בנבנישתי, בפירושו שדה יהושע על הירושלמי, פירש שההיתר שניתן ללמד את טבי היה בשל היותו עבד "כשר".⁷¹ מכאן עולה שטבי למד תורה מפי רבן גמליאל ולא היה בכך איסור.

יתירה מזו, הרב רפאל יעקב אברהם גירון כתב שישנה מצווה ללמד תורה עבד כשר כטבי, הואיל והאיסור ללמד תורה לעבד הוא בשל קלות דעתו, מה שאין כן בעבד כטבי.⁷²

⁶⁷ אברהם וולפיש, "הסוכה ומשל העבד: החידה שבפשר", מחקרי ירושלים בספרות עברית, כג (תש"ע), עמ' 92. אהרון היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 521.

⁶⁹ בכתובות כז ע"א נאמר בשם ר' יהושע בן לוי "אסור לאדם שילמד את עבדו תורה", וכן בירושלמי כתובות ב, י: "אמר ר' חמא בר עוקבה בשם ר' יוסי בר חנינה: אסור לאדם ללמד את עבדו תורה". וכך כתב ר' נחשון גאון (אוצר הגאונים על הבבלי שם): "עבד שלמדו רבו תורה נביאים וכתובים, עשה איסור גדול". וכן פסק הרמב"ם בהלכות עבדים פ"ח ה"ח: "ואסור לאדם ללמד את עבדו תורה".

⁷⁰ ירושלמי כתובות ב, י; ירושלמי מגילה ד, ג.

⁷¹ ראו הרב יוסף ראזין, **צפנת פענח**, הל' מתנות עניים, ז, דף סה, שכתב שעבד כשר מותר ללמדו תורה.

חיזוק לחכמתו ולמעלותיו של טבי ניתן למצוא גם במקורות נוספים :

אמר רבן שמעון בן גמליאל⁷³ לטבי עבדיה : פוק זבין לי צדו טבא מן שוקא. נפק זבן ליה לישן.
אמר ליה : פוק זבין לי צדו בישא מן שוקא. נפק זבן ליה לישן. אמר ליה : מהו דין דכד אנא אמר
לך צדו טבא את זבן לי לישן, וכד אנא אמר לך צדו בישא את זבן לי לישן? אמר ליה : מינה טבתא
ומינה בישתא. כד הוה טב לית טבה מיניה, וכד ביש לית ביש מיניה (ויקרא רבה [וילנה], פרשה לג, א).
[תרגום : אמר רבן שמעון בן גמליאל לטבי עבדו : צא וקנה לי מאכל טוב מן השוק. יצא וקנה לו
לשון. אמר לו : צא וקנה לי מאכל רע מן השוק. יצא וקנה לו לשון. אמר לו : מה זה? כשאמרתי לך
מאכל טוב קנית לי לשון, כאשר אמרתי לך מאכל רע קנית לי לשון? אמר לו : ממנה הטוב וממנה
הרע. כשהיא טובה אין טובה ממנה, וכשהיא רעה אין רעה ממנה].

טבי בחר בלשון הבהמה הן כמאכל טוב והן כמאכל רע, ובאמצעותה העביר מסר לרבן גמליאל
אדונו, לפיו ניתן להשתמש בלשון הן לדברים הטובים ביותר והן לדברים הרעים ביותר. הדבר
תלוי באדם הדובר, היכול להחריב ולהשתמש בלשון לדברים שפלים ומזיקים, ומנגד להשתמש
בלשונו לדברים הנעלים ביותר. הוראתו הכללית והסתומה של רבן גמליאל כמו גם עצם הבקשה
לקנות דבר רע הובילה ואולי אף הזמינה את טבי לגלות את תושייתו וחכמתו.

אנו רואים שטבי השתמש בחכמתו הרבה להעביר מסר חשוב זה לרבן גמליאל ולכלל
האנשים. יש מקום לטעון כי דווקא בהיותו עבד חווה טבי את ההשלכות של השימוש האופציונלי
בלשון על בשרו. ייתכן וחווה השפלות על היותו עבד מחד, ומאידך, כפי שראינו, זכה אף לשבחים,
ולכן היה חשוב לו להעביר דווקא מסר זה. מכאן ניתן לראות גם את מעמדו החריג אצל אדונו,
באופן שבו הוא יכול להתחכם בחינניות ללא חשש שאדונו יתלונן על כך.

חכמתו של טבי זכתה גם להכרה ולהוקרה על ידי חכמים, עד כדי כך שהרגישו צורך
לחלוק לו כבוד ואף סברו שהיה ראוי להיסמך כחכם, אלא שבשל מוצאו לא היה ניתן לעשות כן.
עדות לכך ניתן לראות בשני המקורות הבאים :

עוד מעשה היה ברבן גמליאל, שהיו הזקנים מסובין אצלו והיה טבי עבדו עומד ומשמשו. אמר רבי
אלעזר בן עזריה : אי לך כנען שחייבת לבניך, בין הצדיקים ובין הרשעים! בדין הוא שיהא טבי
מיסב ואני משמשו
(מדרש משלי פרשה ט).

הרבה בנים היו לו לכנען שראויין ליסמך, כטבי עבדו של רבן גמליאל, אלא שחובת אביהם
גרמה להן
(יומא פז ע"א).⁷⁴

⁷² הרב רפאל יעקב אברהם גירון, **תיקון סופרים**, קושטא תקט"ז, עמ' צא.

⁷³ ראו לעיל הע' 21 האם מדובר ברבן שמעון בן גמליאל או ברבן גמליאל.

⁷⁴ יש לציין כי פירשו אמירה זו כמכוונת לסמיכה ממש. ראו הרב עדין שטיינזלץ, יומא פז ע"א: "הרבה בנים היו לו לכנען שראויין ליסמך – כרבנים מפני גדולתם בתורה".

ד. רבן גמליאל חרג מן ההלכה המקובלת ביחס לטבי עבדו

כפי שראינו בפרקים הקודמים, רבן גמליאל נהג בעבדו בניגוד להלכה המקובלת במספר מקרים. להלן אסכם את המקרים השונים וכיצד תירץ רבן גמליאל, או עורך הסוגיה, את החריגה מהנורמה:

הנורמה	החריגה ביחס לטבי	הסבר לחריגה
עבדים ושפחות אין קורין אותם אבא פלוני ואמא פלונית	של רבן גמליאל היו קורים אותם אבא פלוני ואמא פלונית	משום דחשיבי
עבדים ושפחות... ואין אומרים עליהם ברכת אבלים ותנחומי אבלים	וכשמת טבי עבדו קבל עליו תנחומין	אין טבי כשאר כל העבדים, כשר היה
הכל חייבין בתפילין חוץ מנשים ועבדים	אף הוא הנ ^י חו להניח תפילין	אין טבי עבדי כשאר עבדים. כי כשר הוא
אסור לאדם ללמד את עבדו תורה	תיפטר שלמד מאיליו או שלמדו רבו כטבי	

מעיון במקורות עולה כי במקרה הראשון החריגה מתייחסת לכלל העבדים והשפחות שבבית הנשיא, והחריגה מתורצת בתלמוד בשל היחס אליהם כעבדי בית הנשיא. היחס המיוחד אליהם הוא בעקבות מעמדם הייצוגי.

לעומת זאת, ביתר המקרים רבן גמליאל סוטה מן ההלכה המקובלת אך ורק ביחס לטבי עבדו. במקרים של קבלת תנחומים והנחת תפילין, הסטייה מנומקת בכך שטבי שונה מיתר העבדים ב"כשרותו". במקרה הרביעי, בו מתואר טבי כמי שלמד תורה מרבו, הנימוק לא מצוין בגמרא אם כי מצוין במפרשים השונים.

במקרים אלו בא לידי ביטוי המתח שבין ההלכה ובין המציאות, או בין הציות לחוק הכללי לבין שיקול דעת של פוסק לסטות מן החוק במקרים המתאימים. ההלכה מעצם טבעה היא כללית ומתייחסת למציאות המוכרת והרווחת. לעומת זאת, החיים מורכבים ומרובי פנים, ולעתים המפגש הבלתי אמצעי עם האדם האחר משנה את הפסיקה ההלכתית ביחס אליו. פוסק ההלכה אינו יכול ליישם את החוק בלא הבחנה והוא נדרש לדון בכל מקרה לגופו.

לדעתי ניתן להצביע על שני גורמים שהובילו לתוצאה של החריגות ההלכתיות בנוגע לטבי :

א. היותו של רבן גמליאל נשיא, אשר מתוקף מעמדו ותפקידו היה ביכולתו לפסוק בניגוד להלכה הרווחת הן ביחס לעצמו (בעניין קריאת שמע בלילה הראשון של חתונתו ובעניין רחצה בימי האבל על אשתו) והן ביחס לעבדו.

ב. ייחודו של טבי כעבד. נראה כי במקרה זה תכונותיו המיוחדות של טבי, חכמתו ומסירותו הובילו למערכת יחסים קרובה בינו לבין אדונו רבן גמליאל. רבן גמליאל למד להכיר את העבד ולהעריך את חכמתו, והבחין כי הבסיס להלכות ביחס לקבלת תנחומים, לימוד תורה והנחת תפילין אינו רלוונטי לעבד "כשר" כטבי וכי קיים פער עמוק בין הנורמה ההלכתית והנחת היסוד שעליה היא מושתתת לבין המציאות ביחס לעבדו.

צירופם של שני גורמים אלו הוביל לחריגות מן ההלכה המקובלת ביחס לטבי, ולכך שחריגות אלו אף עברו בלא ביקורת מצד החכמים.

סיכום

מקריאת כלל המקורות משתקפת לנו דמותו של טבי, עבדו של רבן גמליאל דיבנה, כדמות מרתקת. טבי מתואר כעבד מסור לאדונו, אך מעבר לכך הוא מצטייר במקורות התלמודיים כתלמיד חכם שהיה אפילו ראוי לסמיכה לולא היה עבד. אנו רואים כי הוא מכיר את ההלכות השונות ובזכותו מתחדדת הלכה שמי שישן מתחת למיטה לא יוצא ידי חובת מצוות ישיבה בסוכה. ניכר מהמקורות שטבי שאף לקיים מצוות, ולכן למד תורה והניח תפילין. ואפילו ישב באופן מסוים בסוכה כשמטרתו העיקרית היא לשמוע את דברי החכמים. מעבר לחכמתו העיונית, ניכרת בו גם "חכמת חיים", בכך שהוא מעביר מסר לרבן גמליאל על כוחה של הלשון, באמצעות לשון הבהמה הנקנית בשוק פעמיים, הן כדבר רע והן כדבר טוב. תכונות ומעשים אלו זוכים להכרה ולשבח מפי רבן גמליאל וחכמים נוספים. שבחים אלו אף מיתרגמים למעשים, כאשר רבן גמליאל מתייחס לטבי עבדו בניגוד להלכה הרווחת באותה העת: הוא מקדים לשמו את התואר "אבא" (כמו גם את התואר "אמא" לשפחתו "טביתא"), מלמדו תורה או שמניח לו ללמוד תורה לבדו, לא מוחה בו כאשר הוא מניח תפילין, ושמח כאשר הוא חושב שבאמצעות גרימת נזק לעינו או שינו הוא הוציאו לחופשי. כמו כן, בניגוד להלכה המקובלת הוא אף מקבל תנחומים על טבי לאחר מותו. נראה כי טבי היה חשוב לרבן גמליאל, אשר ראה בו בן בית ממש ולכן היה זקוק לתנחומים על אובדנו.

אין ספק כי טבי היה דמות חריגה בקרב העבדים בתקופת המשנה והתלמוד, הן מבחינת אישיותו והן מבחינת יחסיו עם אדונו. לא בכדי הפך טבי לסמל ודוגמא לעבד במקורות חז"ל. ייתכן ומלכתחילה נבחר לשרת את הנשיא בשל תכונות ומעלות אלו, וייתכן שחכמתו, ידיעותיו ומסירותו היוו תוצר של עבודתו בבית הנשיא, שהיה מקום של תורה וכבוד. על כל פנים, נראה כי חז"ל מצאו לנכון לשזור את הסיפורים אודות טבי במקורות השונים על מנת להראות כי גם בקרב העבדים יש דמויות חריגות אשר יש להתייחס אליהן באופן שונה, גם כאשר זה עומד לכאורה בניגוד להלכה המקובלת, בדומה לדברים האמורים בתנא דבי אליהו, אליהו רבה, פרשה י :

...מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ, בין גוי ובין ישראל בין איש ובין אשה בין עבד בין שפחה,

הכל לפי מעשה שעושה כך רוח הקודש שורה עליו.